

BORUS GYÖRGY

A pápista összeesküvés és a kizárási válság Angliában, 1678–1681

Az angol belpolitika 1678 és 1681 közötti rövid időszakának eszme- és párttörténeti jelentősége az ezzel foglalkozó munkáknak köszönhetően közismertnek tekinthető Magyarországon,¹ kevesen tudják azonban, hogy pontosan milyen események is zajlottak le az említett évek során a szigetországban. Az alábbiakban az 1678-as fiktív katolikus összeesküvés és az annak nyomán kibontakozó, Jakab yorki herceg trónöröklésből való kizárását célzó whig politikai kampány részletes bemutatására vállalkozunk. Ezen történéseknek a dicsőséges forradalom (1688–1689) szempontjából is rendkívüli a fontossága, hiszen a whigek kudarcra és a közvélemény ellenreakciója tette lehetővé, hogy a katolikus II. Jakab végül 1685 februárjában – bátyja, II. Károly halálát követően – minden nehézség nélkül trónra léphessen.

Az 1670-es évek elején az angol közvélemény erősen francia- és katolikusellenessé vált. XIV. Lajos 1672-től kezdve hadat viselt a kis Egyesült Tartományok ellen, II. Károly pedig végig kitartott ámulattal csodált francia unokatestvére mellett. Szövetségesként (1672–1674) vagy Anglia semlegességének megőrzése fejében évről évre komoly pénzüsszegeket kapott a Napkirálytól. Károly csupán egyetlen egyszer szakított felelőtlen külpolitikájával, és akkor is csak néhány hónapra. 1677–1678 fordulóján, ha nehéz szívvel is, de kész lett volna harcolni Franciaország ellen. Ennek két fő oka lehetett: az egyre növekvő franciaellenes hisztéria és az a felismerés, hogy XIV. Lajos hadseregét az Orániai Vilmos vezette hatalmas koalíció sem képes meghátrálásra kényszeríteni.² II. Károly végül mégsem üzent hadat Franciaországnak, mivel a parlamenttől és szövetségeseitől sem kapta meg azt az egyértelmű támogatást, amire számított.

1678 augusztusában lépett színre Titus Oates, aki megpróbált hasznot húzni az angol népek a francia mintájú katolikus abszolutizmustól való beteges félelméből. A gátlástalan szélhámos és Ezerel Tonge nevű társa azzal a váddal jelentette fel a jezsuitákat, hogy összeesküvést készítenek elő. Azt állították, a pápa katolikus államcsíny végrehajtásával bírta meg az angliai Jézus Társaságot. Az ehhez szükséges pénzt a spanyol jezsuiták és XIV. Lajos gyóntatópapa biztosította. II. Károlynak meg kellett halnia, hogy Jakab fivére ülhessen a helyére. Az összeesküvők semmit sem bíztak a véletlenre. Ketten azt a feladatot kapták, hogy lőjék le a királyt, négyen éles törökkel készültek, de a biztonság kedvéért a királyné

¹ Lásd például Hülvely István: *Az európai pártok fejlődésének története*. Budapest, 1997. 49–62.; Kontler László: *Az állam rejtelmek. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest, 1997. 140–160.

² Holmes, Geoffrey: *The Making of a Great Power*. London–New York, 1995. 100–101. Orániai Vilmos 1672-ben lett az Egyesült Tartományok helytartója, 1677-ben feleségül vette Jakab yorki herceg protestáns lányát, Máriát. 1689-ben III. Vilmos néven vált Anglia, Skócia és Írország királyává.

orvosát is felbérelték, hogy mérgezze meg az uralkodót. A további célok közé tartozott – állította Oates és Tonge – Írország francia megszállásának elősegítése és a protestánsok tömeges lemészárlása.³

A felelőtlen kalandorok két példányban fogalmazták meg feljelentésüket. Az egyiket Tonge egy ismerős közvetítésével magához a királyhoz juttatta el. A másikat Edmund Berry Godfrey köztisztviselőként álló békebíró kapta meg, akinél Tonge és Oates esküt is tettek. Károly nem hitt a képtelen vádakban, ennek ellenére rutinvizsgálat céljából átadta a papírokat első miniszterének, Danby grófnak. Godfrey valószínűleg megijedt az állítások súlyától, és értesítette barátját, Edward Colemant, aki korábban a yorki herceg titkára volt. Egy ideig semmi se történt, de a két széltoló gondoskodott róla, hogy az ügy ne sikkadjon el. Hamisított leveleket küldözgettek Jakab gyóntatópapjának, amivel végül elérték, hogy a pápista összeesküvés kérdése a titkos tanács (*Privy Council*) elé kerüljön. A királyt annyira hidegen hagyta a dolog, hogy fivére társaságában inkább elkocsizott a newmarketi lóversenyre. Másnap, szeptember 29-én alig akarta elhinni, hogy az ügy komolyságára való hivatkozással visszahívják Londonba.

Titus Oates magabiztos fellépése és minden részletre kiterjedő előadása annyira meggyőzte a titkos tanács tagjait, hogy – bár a király egy ponton nyilvánvaló hazugságon kapta – a többség készpénznek vette állításait. Oates (aki eredetileg anglikán lelkész volt) éveken keresztül, tudatosan készült e „nagy mutatványra”. Minden alkalmat megragadott, hogy katolikusok közelébe kerüljön, és kifürkésze titkaikat. Ez azzal kezdődött, hogy a katolikus Norfolk herceg szolgálatába állt: a herceg protestáns alkalmazottainak lett a káplánja. Oates ezután katolizált, belépett a Jézus Társaságba, megfordult a spanyol jezsuiták között, és Salamanca egyeteméről még egy hamisított doktori diplomát is magával hozott. A katolikus titkok és kapcsolatok feltérképezését végül Saint-Omerben, az angol jezsuiták iskolájában tökéletesítette. Annyi terhelő információt gyűjtött össze, amivel az idős Ezerel Tongeot is meg tudta győzni. Tonge, Oates-szal ellentétben, valódi doktori címmel rendelkezett, iskolaigazgató és a növénytan komoly kutatója volt, de megfelelő előítélettel is bírt ahhoz, hogy Oates cinkosává váljon.

A titkos tanács felesleges pánikot keltett azzal, hogy a megyei vezetőket (*lord-lieutenants*) a milíciák mozgósítására és a katolikusok otthonainak átkutatására utasította. Coleman házában lefoglalták a titkár XIV. Lajos gyóntatópapjával folytatott levelezését. Az 1674-es keltezésű leveleket kóddal írták. Ezután robbant az igazi bomba: Godfrey békebírókat október 17-én London külvárosában holtan találták. Hátából saját kardjának hegye állt ki. A fővárosban úrrá lett a pánik.

Mi történhetett? Az orvosszakértők szerint Godfrey nyaktörést szenvedett, és már holt volt, amikor a kard átdöfte testét. Öngyilkos lett, majd valakik felhasználták a holttestét saját céljaikra? Ha gyilkosság történt, ki tette? Maga Titus Oates? Esetleg valami régi ügy miatt véletlenül éppen ekkor álltak rajta bosszút? (Számos érdekes elméletet tárgyalhatnánk itt, de hely hiányában ezt nem tehetjük.) A közvélemény számára mindenesetre egyértelmű volt, hogy a békebírókat a jezsuiták ölték meg, nehogy sötét terveik napvilágra kerüljenek.⁴

³ Prall, Stuart E.: *The Bloodless Revolution*. New York, 1972. 48.; Ogg, David: *England in the Reign of Charles II*. Oxford, 1967. 563–564.

⁴ Ashley, Maurice: *England in the Seventeenth Century*. London, 1968. 142–143.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 561–563., 566–567., 579–584.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 122–123.; Szántó György Tibor: *Anglikán reformáció, angol forradalom*. Budapest, 2000. 378–

A baj komolynak tűnt. A parlament Godfrey halála után négy nappal összeült, és több bizottság is azonnal munkához látott. Coleman levelei kompromittálóknak bizonyultak. Ezek szerint Jakab titkára gyakorlatilag ugyanazt próbálta elérni a trónörökös számára, amit Károly a doveri titkos paktummal biztosított magának 1670-ben: anyagi támogatást a katolikus ügy előmozdítására tett ígéret fejében. Rejtély, hogy Coleman miért őrizte meg ezeket a leveleket, amikor az 1674 után írottakat mind elégette. Godfrey halála és a Coleman levelek kellően alátámasztották Oates és Tonge állításait. Október 31-én az alsóház megállapította, „hogy elítélendő és ördögi összeesküvés volt és van folyamatban, amelyet pápista engedetlenek forraltak és szőttek a király meggyilkolására, a kormány megdöntésére és a protestáns vallás gyökeres megsemmisítésére”.⁵ Öt katolikus lordot letartóztattak és a Towerba zárták. Shaftesbury megragadta a lehetőséget, és támadásba lendült a yorki herceg ellen. Károly a kedélyek csillapítása érdekében kizárta fivérét a titkos tanácsból és a külügyi bizottságból is, és arra biztatta a parlamentet, hogy jogaik és biztonságuk védelme céljából hozzanak törvényeket, feltéve, hogy azok nem sértik a prerogatívát és az öröklési rendet. Hamarosan megszületett a második eskütörvény (*Second Test Act*), amely a parlament mindkét házából kizárta a katolikusokat. A kormányzat nagy nehezen elérte, hogy Jakabra ez ne vonatkozzon. Mindössze két szavazaton múlt az, hogy nem bukott el a szándék.⁶

A beígért hatalmas jutalom (500 font) hatására William Bedloe személyében újabb szélhámos lépett színre. Bedloe nemcsak a katolikus összeesküvés és Godfrey meggyilkolásának elméletét támasztotta alá, hanem még a királynét is belekeverte az ügybe. Ez utóbbi vádat persze Oates azonnal megerősítette. Az alsóház a királyné udvarból való száműzését akarta kérni Károlytól, de a lordok – látva a király felháborodását – ezt nem támogatták. Közben egy fizetésképtelen bérlő feljelentette katolikus házigazdáját azzal az indokkal, hogy a Godfrey meggyilkolását megelőző néhány nap során nem tartózkodott a házában. E Prance nevű szerencsétlennek a börtönben valaki megsúgta, mit mondjon, ha menteni akarja a bőrét. Prance vallomásában alátámasztotta az Oates és Bedloe által elmondottakat. Ennek alapján három ártatlant halálra ítélték, és alig akadt már valaki, aki ne hitt volna a katolikus ármányban.⁷

II. Károly a válság során több súlyos hibát is vétett. Az első november közepén történt, amikor a gondoskodó király a francia szolgálatból hazaparancsolt katonákból egy új ezredet kívánt alakítani Írországból. A hazatérők többsége ír katolikus katonatiszt volt, így ez a lépés tovább fokozta az uralkodóval szembeni bizalmatlanságot. Károly Ormonde ír kormányzó figyelmeztetéseit figyelmen kívül hagyta, és végül az ügyben eljáró Joseph Williamson államminisztert a Towerből kellett kiszabadítania.⁸

A második hiba már ennél sokkal súlyosabb következményekkel járt. Károly minden hivatalától megfosztotta és ezzel ellenségévé tette Ralph Montagut, Anglia párizsi nagykövetét. Történt ugyanis, hogy a fiatal Montagu összeszűrte a levelet Castlemaine grófnéval, a király korábbi szeretőjével. Amikor viszont a rámenős nagykövet a grófné lányát is elcsábított

380.; Hutton, Ronald: *Charles the Second: King of England, Scotland and Ireland*. Oxford, 1989. 358–360.; Clark, G. N.: *The Later Stuarts, 1660–1714*. Oxford, 1987. 92–94.

⁵ Idézi Hill, Christopher: *Az angol forradalom évszázada, 1603–1714*. Ford.: Litván György. Budapest, 1968. 163.; *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 530. Edward Colemant 1678. december 3-án kivégezték. Valószínűleg ő volt az egyetlen a pápista összeesküvés áldozatai között, aki valamilyen értelemben ténylegesen bűnös volt.

⁶ *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. London, 1802. 365.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 457.

⁷ Ogg: *England in the Reign of Charles II, 568–569.*; Hutton: *Charles the Second*, 362–363.

⁸ Hutton: *Charles the Second*, 363.

ta, a felbőszült úrhölgy Angliába sietett, hogy kipanaszkodja magát a királynak. Montagu erre szintén hajóra szállt, hogy kimagyarázhassa magát Károly előtt. A nagykövet engedély nélkül hagyta hátra állomáshelyét, és a királyt ez a fegyelmezetlenség még jobban feldühítette, mint a nőügyek. Károlynak mindenesetre uralkodnia kellett volna magán, hiszen Montagu francia nagykövetként súlyos titkok tudója volt. Az új ellenség képviselővé válását nem lehetett megakadályozni. Amikor pedig valami mondvacsinált indokkal megpróbálták letartóztatni, Montagu – Barillon és XIV. Lajos tudtával és támogatásával – bemutatta azokat a Danbytól kapott leveleket, amelyek az 1678 tavaszán megkötött titkos paktumról árulkodtak. A Napkirály így állt bosszút unokatestvére első miniszterén a francia érdekeket sértő, Orániai Vilmos és Jakab lánya közötti protestáns frigy miatt. Az alsóház Danbyt azonnal vád alá helyezte. A felsőház ebben nem volt partner, a király december 30-án mégis berekesztette az ülést, majd 1679. január 24-én feloszlatta a „gavallérparlament”-et. Ez volt a harmadik, legnagyobb hiba.⁹

II. Károly időt akart nyerni. Menteni szerette volna Danbyt, és nyilván attól is tartott, hogy egy esetleges vizsgálat saját kétkulacsosságára is fényt deríthet. Ezzel együtt is nagy hiba volt feloszlalni a parlamentet abban a hangulatban, amit a pápistaellenes hisztéria teremtett. A közvélemény egyértelműen a *country* ellenzék oldalán állt, az udvar pedig nem rendelkezett azokkal az eszközökkel, amelyekkel a választások kimenetelét döntően befolyásolni tudta volna.

A 17. század végére jelentősen megnőtt a választásra jogosultak száma. A 14. század óta a megyékben azok a szabad kisbirtokosok és tulajdonosok rendelkeztek szavazati joggal, akik évente legalább negyven shilling (két font) adót fizettek. 1679-ben ez már jelentéktelen összegnek számított. Az infláció mellett a lakosság lassú növekedése is emelte a választók számát. A városi választókeretek esetében az urbanizáció mellett ez utóbbi tényezőt kell figyelembe vennünk. A széles választójoggal bíró keretekben már két-, háromezer szavazóval is számolni kellett. Ennyi ember voksát már nem lehetett egyszerűen megvásárolni. A kampányolók a manipuláció és meggyőzés finomabb eszközeit voltak kénytelenek kidolgozni a mandátumok biztosítása érdekében. Voltak olyan választókeretek, amelyekben csupán a település vezető testületének tagjait illette meg a szavazati jog. 1679-ben ezen választókeretek közül több tucat intézett petíciót a parlament választási bizottságához (*Commons Committee for Elections*). A *country* számos jelöltje azzal diadalmaskodott, hogy a választási bizottság pozitívan bírálta el a benyújtott petíciót, kiszélesítette a választójogot, és ezzel kivette a többségében udvarhoz hű testületi tagok kezéből a döntés lehetőségét.¹⁰

Az 1679 februárjában megtartott választás a *country* elsőprő győzelmét hozta. A valamivel több mint félezer képviselő közül Shaftesbury körülbelül háromezrésznek a támogatására számíthatott.¹¹ II. Károly engedményekre kényszerült. Jakab beleegyezett, hogy Brüsszelbe távozik. Ennek volt egy feltétele: Károlynak írásba kellett adnia, hogy Monmouth nem törvényes fia. Danby lemondott a kincstárnokságról. A bukott Joseph Williamson államminiszter helyét Sunderland gróf vette át. A titkos tanácsot átalakították, az új tanácsnak mindössze harminc tagja volt (negyvenhat helyett), és helyet kaptak benne az ellenzék vezetői – Halifax, Essex és maga Shaftesbury is.

⁹ Hutton: *Charles the Second*, 364–365.; *Journal of the House of Commons*, vol. IX. London, 1802. 559–562.; *The History and Proceedings of the House of Commons*, vol. I. (1660–1680). London, 1742. 291–323.

¹⁰ Plumb, J. H.: *The Growth of Political Stability in England 1675-1725*. London, 1969. 39–41., 45–53., 60.

¹¹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 422.

Az ellenzékét persze ezekkel az engedményekkel nem lehetett leszerelni. A választási siker olyan lehetőséget biztosított a *country* számára, amit nem hagyhatott kiaknázatlanul. Az elkövetkező két év során Shaftesbury országos politikai mozgalmat szervezett. Ennek célja a katolikus Jakabnak a trónutódlásból való kizárása, a parlament szabadságának, jogainak védelme és „a királyi hatalmat korlátozó alkotmányos fékek megerősítése” volt.¹² Ehhez a francia területi expanzió és a pápista összeesküvés generálta félelem biztosította a megfelelő hátteret. Egyetérthetünk a történész Geoffrey Holmes-szal: nem kevesebbről volt szó, mint egy vértelen forradalom végrehajtására tett kísérletről.¹³

A kizárási válság (*Exclusion Crisis*) két esztendeje során, 1679 márciusa és 1681 márciusa között háromszor is tartottak parlamenti választásokat. Az első „kizárási parlament” 1679 májusáig ülésezett, a második 1680 októberétől 1681 januárjáig tartott, míg a harmadikat II. Károly egy hét után feloszlatta. A yorki herceg trónutódlásból való kizárására vonatkozó törvényjavaslatot mindhárom parlamentben benyújtották, de azt egyszer sem sikerült törvényerőre emelni. Ugyan a kampány sikertelennek bizonyult, a kizárási válság két évét eszmetörténeti szempontból és a pártfejlődés vonatkozásában egyaránt rendkívüli jelentőséggel bíró időszaknak kell tekintenünk. A kibontakozó pamfletháború során újra megfogalmazódtak az 1640-es évek nagy alkotmányos kérdései, de a „dicsőséges forradalmat” igazoló elméletek is ekkor születtek meg. A *court* és *country* elnevezéseket felváltották a több ideológiai tartalmat hordozó *tory* és *whig* nevek.

Megengedhető volt-e, hogy a yorki herceg bátyja halála után a trónra kerüljön? Mekkora veszélyt jelentett Jakab a protestáns angol társadalomra, és mit kellett tenni annak elhárítása érdekében? Ezek voltak azok az alapvető kérdések, amelyek szították a pamfletháborút, megosztották a közvéleményt, és pártosodáshoz vezettek. A *whig* pamfletek szerzői azt jósolták, hogy Jakab állandó hadseregére támaszkodva és francia segítséggel katolikus önkényuralmat vezet majd be, a protestáns fő- és köznemesség tagjai pedig nemcsak parlamenti helyeiket, de földbirtokaikat is elvesztik majd. Mindez a Brit-szigeteken túlmutatató következményekkel jár majd, és megpecsételheti az európai protestantizmus sorsát. Ezen pamfletírók szerint ezt a katasztrófát alkotmányos garanciák kiesikarásával nem lehetett kivédeni, mivel koronával a fején Jakab azokat valamilyen módon megkerülte vagy eltörölte volna. Nem volt más megoldás tehát, a yorki herceget ki kellett zárni a trónutódlásból. Ennek sikertelensége esetén pedig élni kellett az ellenállás jogával, és fel kellett lázadni a zsarnok ellen.¹⁴

A *whig* pamfletíróknak és a Shaftesbury köréhez tartozó komolyabb gondolkodóknak – John Locke, Algernon Sidney, James Tyrrell, Henry Neville – persze olvasóikat meg kellett győzniük arról, hogy a kizárási (és végső esetben: lázadási) támogatásával nem törvénytelenességre buzdítanak, és nem magát a monarchiát és az alkotmányt támadják. A szerzők történelmi példákat kerestek annak bizonyítására, hogy szándékuk egyáltalán nem rendkívüli, és az ősi alkotmány („*Old English*” *constitution*) bő fél évszázaddal korábban létrejött elméletét hívták segítségül. Eszerint az angolszász ősi jog a normann hódítással nem szenvedett törést, mivel Hódító Vilmost csak azzal a feltétellel fogadták el uralkodónak, hogy megerősíti Hitvalló Edward törvényeit.¹⁵ Ezek végül bekerültek a Magna Chartába is, ame-

¹² Dunn, John: *Locke*. Ford.: Pálosfalvi Tamás. Budapest, 1992. 21.

¹³ Holmes: *The Making of a Great Power*, 124.

¹⁴ Furley, O. W.: *The Whig Exclusionists: Pamphlet Literature in the Exclusion Campaign, 1679–81*. *Cambridge Historical Journal*, vol. 13. (1957) no. 1. 19–25., 32–35.

¹⁵ Furley: *The Whig Exclusionists*, 25–27.; Kontler: *Az állam rejtelvei*. Budapest, 1997. 111–113. Az elmélet szerint tehát Hódító Vilmos nem a hódítás jogán, azaz nem abszolút hatalommal uralko-

lyet újra és újra jóváhagytak. Mindez egyben a közös jog (*Common Law*) ősi eredetét és kontinuitását is jelentette, amelyben a szokás, a precedens volt az első számú útmutató. Nem jelentett nehézséget a parlament ősi mivoltának a bizonygatása sem, az angolszász *Witan* gyűléseit már annak lehetett tekinteni.¹⁶ Ahogy Kontler László írja: „Az angolszász korba visszavezetett hipotetikus alkotmány előírásai korlátozták a korona hatalmát és elismerték a parlament privilégiumait, autoritásának elsődlegességét; emellett cáfolták az abszolút monarchia létjogosultságát, és szentesítették az angol nemzet több uralkodójával szemben a parlamentben képviselt osztályok által sikerrel gyakorolt ellenállást.”¹⁷ A *whig* szerzők számára Robert Filmer royalista ideológus írásai jelentették a legnagyobb kihívást. A névtelen pamfletírók és a komolyabb *whig* gondolkodók egyaránt Filmert támadták a leggyakrabban, különös tekintettel *Patriarcha. The Natural Power of Kings Defended against the Unnatural Liberty of the People* című főművére, amelyet a *toryk* 1680-ban jelentettek meg.¹⁸ Filmer álláspontja szerint minden hatalom Istentől származik. Isten az első embernek, Ádámnak abszolút hatalmat adott, minden politikai hatalom és tulajdonjog az övé volt a földön. A történelem folyamán ez a hatalom öröklődött, osztódott tovább. Ebből következik, hogy a politikai hatalmat az alávetettek kötelesek Isten akarataként és gondviseléséként tisztelni és engedelmesen szolgálni.¹⁹ Filmer nézete szerint a király olyan hatalommal rendelkezett népe felett, „mintha atyja lenne: korlátlan, elévülhetetlen, isteni, örökletes szuverén hatalommal”.²⁰

A *whig* gondolkodók Filmer patriarchalizmusával szembe az ősi alkotmány elméletét és a szerződéselméletet állították, bár – amint azt Kontler László is megjegyzi – a *whigek* többsége „számára elfogadható legradikálisabb elv nem a szerződéselmélet volt, hanem az igen óvatosan értelmezett ellenállási jog”.²¹ Shaftesbury titkára és pártfogoltja, John Locke is valószínűleg a kizárási válság idején látott hozzá *Két értekezés a kormányzatról* (*Two Treatises of Government*) című művének megírásához, amely végül csak 1689-ben, a dicsőséges forradalom második évében jelent meg. Locke, aki okfejtését szintén Filmer állításainak cáfolata köré építette fel, elválasztotta egymástól az uralkodók parancsolási jogát és az alattvalók engedelmisségi kötelezettségét. Úgy látta, az uralkodók „csak akkor rendelkeznek a parancsolás jogával, ha hatalmuk gyakorlásának módjával és kiadott utasításaikkal kiérdemlik az engedelmeskedést. Amikor viszont maguk az uralkodók fenyegetik a polgári békét és rendet, az alattvalóknak minden joguk megvan mérlegelni e fenyegetés mértékét és közvetlenségét, s ha ezt elég súlyosnak találják, ahogy csak erejükből telik, ellenállni.”²² Locke minden bizonnyal a megváltozott politikai körülmények hatására, a kizárási válság légkörében értékelte újra korábbi álláspontját, az 1660-as évek során ugyanis még

dott, az óangol alkotmány érvényben maradt. A *whig* történetírók ezért az 1066-os eseményeket nem is tekintették hódításnak.

¹⁶ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 111–116.

¹⁷ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 142.

¹⁸ *Patriarcha. A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellen.* A mű keletkezésének időpontja bizonytalan. Kontler László azt írja, hogy „születése mai ismereteink szerint ugyancsak a közvetlenül 1628 körüli kritikus évekre tehető”. *Az állam rejtelméi*, 104. Geoffrey Holmes ezzel szemben a késő 1640-es évekre teszi a *Patriarcha* keletkezését. *The Making of a Great Power*, 137.

¹⁹ Dunn: *Locke*, 45–49.; Kontler: *Az állam rejtelméi*, 104–110.

²⁰ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 106.

²¹ Kontler: *Az állam rejtelméi*, 145.

²² Dunn: *Locke*, 49.

a passzív engedelmesség elvének a híve volt.²³ Úgy érezhette, II. Károly és fivére eljátszották az általa a kormányzás és emberi lét szempontjából oly fontosnak tartott és sokat hangoztatott bizalmat.

Az udvar hívei úgy látták, ha a parlament kizárja a yorki herceget a trónutódlásból, azzal a többi prerogátiva is veszélybe kerül. A kizárás és az azt követő választás az örökletes monarchia végét jelentené. Azt állították, a kizárás mellett kampányolók – akik az alkotmány védelmezőinek szerepében tetszelegtek – valójában nem egy másik uralkodót, hanem köztársaságot akartak.²⁴ A *court* pártiak szemében a „kizárók” republikánus fanatikusok vagy puritán lázadók voltak, akik semmivel sem voltak jobbak, mint azok a skót presbiteriánus fegyveres lázadók – „*Whiggamores*” –, akik 1679-ben meg akarták dönteni Lauderdale skót kormányzó uralmát. Innen a „*whig*” szitokszó. A *country* ugyanekkor a „*tory*” szóval kezdte el csúfolni ellenfeleit, amely az ír „*Toraidhe*”-ből ered (bandita, útonálló), és azokra az ír pápista lázadókra utalt, akik 1641-ben a protestáns telepesekeket halomra mészárolták.²⁵ Valójában persze a *toryk*, akik a katolikus yorki herceg mellett ekkor kiálltak, az anglikán egyház hűséges védelmezői voltak, és a *whigek* többsége sem volt disszenter. Tény viszont, hogy a protestáns nonkonformisták többsége a vallási tolerancia ügyét is a zászlajára tűző *whigeket* támogatta.

A *whigek* szervezettségben és a propaganda terén felülmúlták a *torykat*. A párt Shaftesbury személyében elsőszámú vezetővel rendelkezett, kinek irányítása mellett meglepő gyorsasággal épültek ki a *whigek* helyi szervezetei. A londoni *Chancery Lane*-en található Zöldszalag Klub (*Green Ribbon Club*) egyfajta pártközpontként is funkcionált. Propagandájuk fokozása érdekében pamfletek tucatjainak megjelentetése és terjesztése mellett több *whig* újságot is kiadtak. A *toryk* csak a kizárási válság vége felé tudtak hasonló eredményeket felmutatni, mindenki által elfogadott vezetőjük pedig nem volt. A *tory* tábor maga a király fogta össze.²⁶

Az első „kizárási parlament” 1679. március 6-án ült össze. II. Károly hosszasan sorolta, milyen engedményeket tett, de az új parlamentet ez nem enyhítette meg. Az alsóház bizottságot hozott létre a *Towerba* zárt öt katolikus lord ügyének kivizsgálására, a felsőház pedig úgy döntött, hogy az előző parlament által kezdeményezett *impeachment* eljárást le kell folytatni Danby ellen. Március 22-én a király közölte a parlamenttel, hogy első miniszterét kegyelemben részesítette – ahogyan azt korábban Shaftesburyvel és Buckinghammal is megtette –, így az ügyet lezártnak tekinti. Amint azt egy vizsgálóbizottság kiderítette, a kegyelemben részesítés meglehetősen érdekes körülmények között történt. Finch lordkancelár nem volt hajlandó ellenjegyezni a dokumentumot, így a birodalmi pecsétet nem ő, hanem a pecsétet cipelő szolga helyezte a papírra a király utasítására. Az alsóház ezt törvénytelennek minősítette, és tiltakozott az ellen, hogy az veszélyes gyakorlat ellen, hogy az uralkodó kegyelmi jogát gyakorolva akadályozza meg a parlamentben lefolytatandó felelősségre vonást.²⁷ Az alsóház ezek után vagyonelekobzásra, a felsőház pedig száműzésre vonatkozó tör-

²³ Dunn: *Locke*, 42.

²⁴ Furlley: *The Whig Exclusionists*, 30–31.

²⁵ Prest, Wilfrid: *Albion Ascendant: English History, 1660–1815*. Oxford, 1998. 35.

²⁶ Holmes: *The Making of a Great Power*, 127., 136–137.

²⁷ A kérdést végül az 1701-es *Act of Settlement* rendezte, amely kimondta, hogy a parlament *impeachment* eljárását a királyi kegyelem nem állíthatja le.

vényjavaslatokat tervezett,²⁸ mire Danby elébe ment a dolgoknak, és „önként” a Towerba vonult, ahonnan csak öt év múltán szabadult.

A parlament ezután már a Jakab yorki herceg elleni támadásra összpontosított. Április 27-én az alsóház megállapította, hogy a pápista összeesküvés mozgatórugója a trónörökös katolicizmusa volt. II. Károly ekkor egy utolsó nagy engedményt tett. Bejelentette, kész elfogadni a katolikus utód hatalmát korlátozó, a protestáns vallást és a tulajdon szabadságát védő rendelkezéseket.²⁹ Az ellenzék nem bízott a törvényi garanciákban. Május közepén Richard Hampden (a polgárháború nagy hőseinek, John Hampdennek a fia) kezdeményezte a yorki herceg trónutódlásból való kizárását, amelyet az alsóház 21-én 207:128 arányban el is fogadott. Eszerint a yorki herceget jogi szempontból halottnak kellett tekinteni: Ófel sége halála esetén a korona a Jakab után következő örököseire kellett hogy szálljon. Az indoklásban az szerepelt, hogy a yorki herceget a pápa ügynökei vitték rossz útra, aki aztán „a rendelkezésére álló eszközökkel és kapcsolatokkal a francia király hatalmát és nagyságát növelte, jelen birodalmakat nyilvánvalóan veszélyeztetve”.³⁰

1679 tavaszán ismét feléledtek az egykor a yorki herceg parancsnoksága alatt álló flottával kapcsolatos félelmek. 1673-ban összesen két katolikust találtak a tengerésztisztek között. 1678 végén Samuel Pepys, az admirális titkára újabb vizsgálatra adott utasítást, és elrendelte, hogy a tisztek ismét tegyenek eleget az eskütörvény követelményeinek. A tisztek ezt készségesen valamennyien meg is tették. A parlament egyes képviselőit ennek ellenére sem hagyta nyugodni az a gondolat, hogy a flotta a katolikus „önkényuralom trójai falova” volt.³¹ A francia–holland békekötést követően sokan attól tartottak, hogy XIV. Lajos felszabadult tengeri haderejét Anglia ellen fordíthatja. Fontos volt, hogy az angol flotta megfelelő állapotban készen álljon egy esetleges támadás elhárítására, de vajon jó helyre kerül-e az a pénz, amit flottafejlesztésre megszavaznak, vagy nem egyenesen az ellenséget támogatják-e vele? Ez a dilemma foglalkoztatta a parlament egy részét. 1679. május 20-án az alsóház vizsgálóbizottsága magát Pepyst is pápistasággal vádolta meg, és azt állította, hogy a yorki herceg 1673-as lemondását követően is befolyása alatt tartotta az admirálisitást. Pepys kénytelen volt lemondani, az admirális élére pedig egy többségében Pepys parlamenti bírálói-ból álló új bizottságot neveztek ki. Pepysnek végül sikerült tisztáznia magát a vádak alól. Júliusban óvadék ellenében kiengedték a Towerből is, parlamenti helyét viszont csak 1685-ben nyerte vissza, kevéssel azután, hogy titkári állását is visszakapta.³²

II. Károly 1679. május 27-én berekesztette a parlament ülését (majd július 12-én feloszlatta azt), előtte azonban még elfogadta az első „kizárási parlament” legmaradandóbb művét, a *Habeas Corpus* törvényt, amelynek célja az önkényes bebörtönzések megakadályozása volt. Évszázadok óta létező jogot rögzített az új törvény, és egyben megpróbálta kiküszö-

²⁸ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 571–597.; *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. 449–475.

²⁹ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 606.

³⁰ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 626–627.; *The History and Proceedings of the House of Commons*, vol. I. 323–370. A törvényjavaslat az ír és skót koronától is megfosztotta volna a yorki herceget. A Jakab utáni törvényes trónörökös egészen 1688. június 30-ig, II. Jakab fiának megszületéséig Mária volt.

³¹ Davies, J. D.: *The Navy, Parliament and Political Crisis in the Reign of Charles II*. *The Historical Journal*, vol. 36. (1993) no. 2. 274.

³² Davies: *The Navy, Parliament and Political Crisis*, 271–280.; Tanner, J. R.: *Pepys and the Popish Plot*. *The English Historical Review*, vol. 7. (1892) no. 26. 281–290.; Ranft, B. McL.: *The Significance of the Political Career of Samuel Pepys*. *The Journal of Modern History*, vol. 24. (1952) no. 4. 372–373.

bölni azokat a kiskapukat, amelyekkel ki lehetett azt játszani. Az őrizetbe vett személyt húsz napon belül bíróság elé kellett állítani. Ellenkező esetben a vádlottat vagy vád nélkül letartóztatottat szabadon kellett engedni, az őrizetbe vevő és a bíró pedig súlyos bírságot fizetett.³³

A király minden bizonnyal a skóciai események hatására döntött a parlament feloszlatása mellett. A skót presbiteriánusok makacsul ellenálltak a restauráció idején helyreállított episzkopális egyházkormányzati rendszernek. Az angol érdek az utóbbit kívánta meg. A püspökök segítségével könnyebben lehetett ellenőrizni a skót egyházat és irányítani a skót parlamentet. Az episzkopális rendszer volt a legfontosabb kapocs a két ország között.³⁴ 1679 májusában fanatikus presbiteriánusok (*Covenanters*) egy csoportja felkoncolta James Sharp érseket, majd az ország nyugati részén fegyveres lázadásba kezdett. II. Károly törvénytelen fiát, a kitűnő hadvezért, Monmouth herceget bízta meg a rend helyreállításával, aki Bothwell Brignél egy csapásra leverte a lázadókat. Mivel a *whigek* többsége Jakab kizárását követően Monmouth-t szerette volna a trónon látni, ajánlatos volt megszabadulni a parlamenttől, mielőtt még a herceg diadalmasan hazatér, és még nagyobb lendületet ad a kampánynak.³⁵

1679 augusztusában II. Károly súlyosan megbetegedett. Olyan magas láza volt, hogy napokig úgy tűnt, nem is marad életben. Ha Károly ekkor meghal, Monmouth a hadsereg főparancsnokaként és a *whigek* által támogatva könnyen magához ragadhatta volna a hatalmat. A király szervezete végül legyőzte a kórt, a korona pedig megerősödve került ki a válságból. Jakab testvére betegségének hírére hazaszökött, és csak akkor volt hajlandó újra száműzetésbe vonulni, ha Monmouth is távozik. Megjegyzendő, a titkos tanács „Triumvirátus”-nak nevezett meghatározó tagjai, Sunderland, Essex és Halifax is ezt akarták.³⁶ Károly őszintén szerette törvénytelen fiát, de szilárd volt abban a meggyőződésében, hogy a trónon testvérenek kell őt követnie. Monmouth Shaftesburyhez való közeledése ugyanakkor egyre jobban bosszantotta. A király végül kompromisszumos megoldásként a herceget az Egyesült Tartományokba küldte, míg Jakab Lauderdale főbiztosi helyét vehette át Skóciában. A döntés ellen tiltakozó Shaftesburyt Károly eltávolította a titkos tanácsból.

A szeptemberben megtartott választások ismét a *whigek* sikerét hozták, a második „kizárási parlament” azonban csak több mint egy év múlva ülészhathat. A király összesen hétszer halasztotta későbbi időpontra a parlament összehívását. Az első bejelentésre, amely szerint a képviselőknek 1680 januárjáig kellett volna várniuk, hogy megkezdhessék a munkájukat, a *whigek* országos petíciós mozgalommal válaszoltak. A kizárási kampány ekkor érte el a csúcspontját. A whig aktivisták aláíráások ezreit gyűjtötték össze irdatlan hosszúságú petícióikon, hogy nyomást gyakoroljanak az uralkodóra.³⁷ A „puskapor-összeesküvés” és

³³ Ashley: *England in the Seventeenth Century*, 145–146.; Holmes: *The Making of a Great Power*, 401.

³⁴ Mitchison, Rosalind: *Restoration and Revolution*. In: Menzies, Gordon (szerk.): *Who are the Scots? and The Scottish Nation*. Edinburgh, 2002. 240.

³⁵ Hutton: *Charles the Second*, 374–377.

³⁶ Hutton: *Charles the Second*, 381–382.

³⁷ Lásd erről Knights, Mark: *London's 'Monster' Petition of 1680*. *The Historical Journal*, vol. 36. (1993) no. 1. A történészek sokáig úgy hitték, hogy a kizárási válság egyik petíciója sem maradt fenn. Az 1990-es évek elején aztán mégis előkerült az 1680 januárjában beadott londoni petíció. A dokumentum első része hiányzik, de így is közel 16 000 aláírást tartalmaz. A teljes petíció körülbelül negyvenhét méter hosszú lehetett.

I. Erzsébet trónra lépésének évfordulói (november 5-e és 17-e) óriási tömegtüntetésekre adtak alkalmat. Ezeket elsősorban a Zöldszalag Klub szervezte és finanszírozta.³⁸

A *King's Head* fogadóban összegyűlő zöldszalagosok rendkívüli aktivitása és harsánysága témánk legkomolyabb történéseit is megtévesztette. J. R. Jones például kijelentette: „Lényeges megemlítenünk, hogy a kizárási válság során a toryk meg sem próbáltak rivális klubot szervezni.”³⁹ Ez messze nem így volt. A *toryk* két fontosabb klubbal is rendelkeztek, csak ezek sokkal kisebb feltűnést keltek. Az egyik – amelynek Danby két fia is oszlopos tagja volt – az inner temple-i *Fuller's Rents* fogadóban tartott rendszeres összejöveteleket 1679 és 1684 között. A másik, amelynek a City-béli *Warder* fogadó adott otthont, csak 1681-ben jött létre. Ez az elszántabb, agresszívabb *torykat* tömörítette.⁴⁰ A *tory* szimpatizánsok egy része – Jakab támogatói – piros szalagot tűztek a kalapjukra. A *whigek* a zöld mellett (eredetileg a levellerek színe) kék szalagot is viseltek. Ez utóbbiak Monmouth hívei voltak.⁴¹

A zöldszalagosok szervezte százezres tömegmegmozdulások nem kis aggodalommal töltötték el a *torykat*. „'41 újra itt van”, mondogatták.⁴² Ami a viták és konfliktusok lényegét illeti, néhány párhuzam valóban vonható az 1641-es események és a kizárási válság között. A koronával szembeni (1673 óta egyre erodálódó) bizalom 1680–1681 körül ugyanúgy elveszni látszott, mint negyven évvel korábban. Ismét egy olyan személy került a trón közelébe, aki miatt veszélybe kerülhettek az állampolgári szabadságjogok, és akiről azt lehetett feltételezni, hogy erőszakos eszközökkel próbálja majd akarátát a parlamentre kényszeríteni. I. Károly a *High Church* támogatásával az anglikán egyház doktrínáit és vallásgyakorlatát katolikus irányba mozdította el, Jakab pedig nyíltan katolikus volt. Ismét két párt állt egymással szemben. Az egyik az uralkodó isteni jogát, a másik az ellenállás jogát hangsúlyozta.

Volt persze néhány lényeges különbség is a negyven évvel korábban történetekhez képest, különösen a polgárháborús veszély tekintetében. A vallási és egyházpolitikai kérdések ezúttal is központi jelentőséggel bírtak, de a vallási hév jelentősen alábbhagyott. Sokkal racionálisabb és világiasabb politikai vitát lehetett folytatni, mint az 1640-es évek során. II. Károly korántsem volt annyira kiszolgáltatott helyzetben, mint édesapja.⁴³ Jó esélye volt arra, hogy győztesen kerüljön ki a küzdelemből, ha a rendelkezésére álló eszközöket ügyesen használja. Végül, a polgárháború és az azt követő zűrzavar túlságosan elevenen élt még sokak emlékezetében, és senki sem szeretne volna, hogy mindez újra megtörténjen.⁴⁴

³⁸ Knights: *London's 'Monster' Petition*, 136.; Prest: *Albion Ascendant*, 47.

³⁹ Idézi Allen, David: *Political Clubs in Restoration London*. The Historical Journal, vol. 19. (1976) no. 3. 561.

⁴⁰ Allen: *Political Clubs*, 574–580. Említést érdemel még John Wildman republikánus klubja (*Nonsuch* fogadó), John Dryden irodalmi klubja (*Will's kávéház*), és a katolikusok összejövetelei a *White Horse* fogadóban. Külön *whig* klubokba tömörültek Shaftesbury támogatói (*Nag's Head*) és a náluk radikálisabb Buckingham hívek (*Salutation*). Uo. 564., 571.

⁴¹ Allen: *Political Clubs*, 569.

⁴² Miller, John: *A Moderate in the First Age of Party: The Dilemmas of John Holland, 1675–85*. The English Historical Review, vol. 114. (1999) no. 458. 844.

⁴³ Az 1679-es skót lázadás nem is hasonlítható ahhoz a felkeléshez, amely I. Károly „tizenegy évi zsarnokság”-ának (1629–1640) véget vetett. A kizárási válság során Írország nyugalomban maradt, 1641-ben viszont az ír felkelés nagyban hozzájárult az angol forradalom kirobbanásához. 1641-ben magától az uralkodótól kellett tartani, nem az uralkodó lehetséges utódjától. I. Károly nehéz anyagi helyzete miatt nem mellőzhette a parlamentet, míg II. Károly ezt megtehetette.

⁴⁴ Miller, John: *James II: A Study in Kingship*. London, 1978. 95–96.; Prest: *Albion Ascendant*, 47–48.

A parlament össze nem hívása és a titkos tanács mellőzése miatt a „triumvirátus” szét hullott. Essex és Halifax sértődötten visszavonultak. Az elvtelen Sunderland két új társa Lawrence Hyde (Clarendon kisebbik fia) és Sidney Godolphin lettek. Mindketten politikai pályafutásuk elején jártak ekkor,⁴⁵ ezért az új tanácsadó testület „a Kölykök” (*the Chits*) nevet kapta.⁴⁶ Károly és új bizalmasai francia támogatáshoz próbáltak jutni, de a Barillonnal, a francia nagykövettel folytatott alkudozások sehová sem vezettek. A király Shaftesburyvel is tárgyalt. Az ellenzéki vezér azt akarta, hogy megfelelő mértékű parlamenti támogatásért cserébe Károly tagadja meg a testvérét és a királynét is, és vegyen protestáns nőt feleségül. Ez képtelenség volt persze, de Károly legalább ezzel is nyert egy kis időt. Decemberben Monmouth engedély nélkül hazatért. A dühös király minden pozíciójától megfosztotta engedetlen fiát, és kitiltotta az udvarból is. E méltatlan bánásmód még nagyobb aktivitásra sarkallta a whigeket, akik petíciók tucatjaival bombázták a királyt. Annak ellenére, hogy II. Károly többször is kijelentette, nem járul hozzá Jakab kizárásához, és sohasem fogja Monmouth-t utódjával kijelölni, a *whigek* bíztak a sikerben. Úgy látták, a király ellenállása nem megtörhetetlen. Ebből adódott, hogy retorikájukban olyan radikalizmust is kilátásba helyeztek – általános lázadás, népfelkelés –, amelyre valójában nem lettek volna készek. A cél az uralkodó megfélemlítése volt.⁴⁷ Később, amikor lett volna alkalom radikális cselekvésre – II. Károly halálakor, Jakab megkoronázásakor vagy a Monmouth-féle lázadás idején –, a *whigek* túlnyomó többsége passzív maradt.⁴⁸

Károly halogató taktikája sikeresnek bizonyult. Mire 1680 októberében a második „kizárási parlament” végre összeült, az ország némileg megcsömörlött a kizárási háttérűl szolgáló pápistaellenes kampánytól. Az emberek egyre több fenntartással fogadták Oates, Bedloe és mindazok vádjait, akik üzletet csináltak a katolikusellenes hisztériából. Úgy érezték, az összeesküvést már kellően kivizsgálták, és a bűnösök megkapták, amit érdemeltek. Közel harminc ártatlant kivégeztek. Károlynak valószínűleg nem kis vívódást okozott, hogy ezt ne akadályozza meg, de nem volt ajánlatos szembeüszni az árral.⁴⁹

Október 21-én II. Károly parlamenti nyitóbeszédében bejelentette, hogy Spanyolországgal kölcsönös védelmi szerződést kötött. Alattvalóit az egység megőrzésére szólította fel, és pénzt kért Tanger megvédésére, amelyet a mórok fenyegettek.⁵⁰ Ez utóbbi problémát a képviselők későbbre halasztották, ám akkor sem jutottak sokra, mivel Tanger helyőrségét „pápista fészeknek” tartották.⁵¹ Az alsóház november 11-én megszavazta a második kizárási törvényjavaslatot. Ez az elsőtől annyiban tért el, hogy kimondta: ha Jakab megkísérli visszaszerezni elvesztett örökségét, azzal felségárulást követ el mindazokkal együtt, akik őt ebben „cselekedeteikkel, szóval vagy írásban támogatják.”⁵² A felsóházban olyan heves vita

⁴⁵ Lawrence Hyde, Rochester grófja (1641–1711) – Anna királynő egyik nagybátyja – Írország kormányzója (1684–1685; 1701–1703) és a felsóház elnöke (1710–1711) volt. Sidney Godolphin (1645–1712) a kincstár első lordja (1690–1696; 1700–1701) és főkincstárnok (1702–1710) volt. 1702 és 1708 között gyakorlatilag ő volt Anna királynő „miniszterelnöke” (*Prime Minister* – ami ekkor még gúnynév).

⁴⁶ Hutton: *Charles the Second*, 384.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 593.

⁴⁷ Miller: *James II*, 93.

⁴⁸ Furley: *The Whig Exclusionists*, 35.

⁴⁹ Holmes: *The Making of a Great Power*, 128–129.

⁵⁰ *Journals of the House of Lords*, vol. XIII. 610.

⁵¹ Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 603.; 605. Az alsóház minden további támogatást a kizárási törvényjavaslat elfogadásától tett függővé.

⁵² Holmes: *The Making of a Great Power*, 426.; *Journals of the House of Commons*, vol. IX. 650–651.; *Proceedings of the House of Commons*, vol. I. 403–435.

folyt, hogy még néhány kard is előkerült. A lordok végül 63:30 arányban mondtak nemet a törvényjavaslatra.⁵³ A sikert II. Károly elsősorban Halifaxnak, a nagy „egyensúlyozó”-nak (*Trimmer*)⁵⁴ köszönhette, aki immár a kizárással szemben azt az álláspontot képviselte, hogy korlátozni kell a trónörökös jogait.⁵⁵

Az alsóházi *whig* többség keserűségét a Towerba zárt öt lord egyikén, a szerencsétlen Stafford grófon vezette le. Az idős arisztokratát a király meggyilkolására irányuló szervezkedéssel vádolták, Oates és két másik hamis tanú vallomása alapján bűnösnek találták, és elérték, hogy halálra ítéljék.⁵⁶ Az ellenzék négy bíró, köztük William Scroggs főbíró bevádolásával is megpróbálkozott. Scroggs többek között azzal bősztette fel Shaftesbury táborát, hogy George Wakeman, a királyné katolikus orvosának tárgyalásán becsmérlő szavakkal illette az Oates által felvonultatott „bizonyítékokat”, és sikerült az orvost felmentetnie. Lois Schwoerer történész a bírói kar elleni támadásnak több szempontból is különös jelentőséget tulajdonít. Azon túl, hogy a nyilvánvaló cél a *whig* párt egységének helyreállítása és az enyhülő katolikusellenesség újbóli felszítása volt, az ügy az igazságszolgáltatással szembeni bizalmi válságot is sejtetett. A bírókat részrehajlással, az esküdtek befolyásolásával, önkényeskedéssel, az udvar sötét céljainak kiszolgálásával vádolták. Scroggson keresztül magát II. Károlyt is támadták. Mindebben a *whig* sajtó főszerepet játszott. Az *impeachment* eljárás a parlament feloszlata (1681. január 18.) miatt megszakadt, II. Károly viszont áprilisban menesztette Scroggsot. Az ügy tehát sajtótörténeti jelentőségű, egyik korai példája annak, hogy mire képes egy jól összehangolt újságírói propaganda.⁵⁷

II. Károly Lawrence Hyde tanácsára a harmadik „kizárási parlament”-et a hagyományosan royalista Oxfordba hívta össze, ahol a *whigek* nem számíthattak a fővárosi köznép támogatására. A királyt ujjongó tömeg fogadta, amint 1681. március 14-én bevonult az egyetemi városba. Az emberek uralkodójuk egészségére ittak, kalapjaikat a levegőbe dobálták, és azt kiabálták: „Éljen a király, és az ördög akassza fel a kerekfejűeket!”⁵⁸ Mindez bátorítóan hathatott Károlyra, aki valójában már e meleg fogadtatás nélkül is kellő magabiztossággal bírt. Ennek két fő oka volt. Egyrészt komoly katonai biztosítással érkezett, másrészt igen közel állt ahhoz, hogy XIV. Lajossal újabb titkos megállapodást kössön. Csak egy kis létszámú állandó hadseregrel támaszkodhatott, amely azonban annyira nem volt kicsi, hogy ne intette volna óvatosságra a *whigeket* és az őket támogató városi tömegeket. Ez

⁵³ *Journal of the House of Lords*, vol. XIII. 660–661.

⁵⁴ Thomas Babington Macaulay szerint Halifax büszkén vállalta becenevét, mivel alapelve volt: „Minden jó dolog [...] szélsőségek között egyensúlyoz. [...] Az angol egyház az anabaptista örület és a pápista letargia között egyensúlyoz. Az angol alkotmány a török despotizmus és a lengyel anarchia között teszi ugyanezt.” *The History of England From the Accession of James II.*, vol. I. London, 1934. 191.

⁵⁵ Ekkor még nem volt világos, hogy „korlátozások” alatt mit is kell érteni. A kialakult végső tervzet alapján a korlátozások a yorki herceg számára gyakorlatilag egyet jelentettek volna a kizárással. Jakab csak névlegesen lett volna király, száműzetésben kellett volna élnie, az uralkodói teendőket pedig Mária lánya látta volna el régensként. Ez a megoldás viszont nem járt volna együtt magának az uralkodói hatalomnak a korlátozásával.

⁵⁶ Ennek részleteit lásd *Proceedings of the House of Commons*, vol. II. 1-5.

⁵⁷ Lásd Schwoerer, Lois G.: *The Attempted Impeachment of Sir William Scroggs, Lord Chief Justice of the Court of King's Bench, November 1680 March 1681*. *The Historical Journal*, vol. 38. (1995) no. 4. A „gavallérparlament” feloszlásával az 1662-es engedélyezési törvény (*Licensing Act*) érvényét veszítette, a kizárási válság idején tehát semmiféle cenzúra sem működött.

⁵⁸ Hutton: *Charles the Second*, 400.; Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 616.

a hadsereg 1681-ben 5240 főt számlált.⁵⁹ II. Károly biztonságára oxfordi tartózkodása során 660 gyalogos ügyelt, az egyetemi város és a főváros közötti útjait 350 lovas vigyázta. Eközben a City és a Westminster sem maradt őrízetlenül, közel kétezer katona (a szokásos duplája) őrködött London fontosabb pontjainak biztonsága fölött.⁶⁰

Március 18-án, három nappal azelőtt, hogy II. Károly utolsó parlamentje munkához látott volna, Lawrence Hyde egyezsége jutott Barillonnal. A titkos paktum alapján az angol király közel négyszázezer fontra számíthatott a Napkirálytól az elkövetkező három év során, amennyiben semmisnek tekinti a spanyolokkal júniusban megkötött szerződést. Fontos leszögeznünk: II. Károly nem kért támogatást gazdag francia unokatestvérétől. XIV. Lajos volt az, aki 1680 novemberében megüzente, újra hajlandó segíteni. Károly először egyáltalán nem reagált, majd januárban udvariasan elutasította a Napkirály kétszázézer fontos ajánlatát. Mi volt ennek az oka? II. Károly uralkodása során először elmondhatta: nem szorul unokatestvére támogatására. Ahogy Christopher Hill írja: „... abból a zsákutcából, amelybe a „gavallérparlament” feloszlata után került, a fogyasztási adóknak és a vámoknak a kereskedelem fejlődését kísérő növekedése mentette ki. 1679 és 1682 között Károly egymillió font adósságot fizetett vissza.”⁶¹ XIV. Lajos meg volt győződve arról, hogy a négyszázézer fontjával kihúzta Károlyt a bajból, és megmentette Jakabot. Számára ez utóbbi volt igazán fontos, fontosabb, mint Anglia semlegessége. Lajosnak nem kellett a szigetországtól tartania. Az angol flotta rossz állapotban volt, és Károly parlamentjével való katasztrofális kapcsolata miatt amúgy sem engedhette volna meg magának, hogy háborúba bonyolódjon. A francia király számára ugyanakkor egyáltalán nem volt közömbös az angol katolicizmus ügye. Az évek során bebizonyosodott, hogy ezen a téren Károlyra nem lehet számítani. Ehhez Jakab kellett.⁶²

Nem a Napkirály pénze mentette meg Jakabot, hanem a parlamenti ellenzék (amely a választásokon, ha kisebb arányban is, de újra győzedelmeskedett) makacssága, hajthatatlansága. II. Károly ugyanis nyitóbeszédében arra biztatta a parlamentet, fogadja el Halifax régensségre vonatkozó tervezetét, és Jakab csak névleg legyen király. Károly tehát kompromisszumra törekedett (látszólag legalábbis), a radikalizálódni látszó *whigek* viszont me-reven ragaszkodtak a kizáráshoz, amelyet a királyi hatalmat korlátozó és a parlament szabadságát garantáló intézkedések is követtek volna. Indoklásaikban leginkább a precedens hiányára hivatkoztak – a régensséget korábban csak akkor vezették be, ha az uralkodó kiskorú vagy beszámíthatatlan volt –, valójában azonban azért sem engedtek eredeti elképzeléseikből, mert a legtöbben a népszerű Monmouth-t szerették volna a trónon látni, és nem Máriát, akire az idegennek tekintett és apósághoz hasonlóan autokratikus természetűnek tartott férje, Orániai Vilmos vélhetően ráerőltette volna az akaratát. A felsőházban Shaftesbury (aki személy szerint sem bízott Vilmosban)⁶³ is arra próbálta rávenni Károlyt, hogy a protestáns Monmouth-t jelölje ki utódjául. A harmadik kizárási törvényjavaslat, az első kettővel ellentétben, még csak nem is utalt arra, hogy Mária a trón várományosa.⁶⁴

Monmouth népszerű és rátermett jelölt volt, de ugyancsak problematikus. Trónra kerülése nemcsak a közösjoggal, de az anglikán egyház erkölcsi törvényeivel is összeegyeztethe-

⁵⁹ Childs, John: *The Army and the Oxford Parliament of 1681*. The English Historical Review, vol. 94. (1979) no. 372. 583.

⁶⁰ Childs: *The Army and the Oxford Parliament*, 581–582.

⁶¹ Hill: *Az angol forradalom évszázada*, 182.

⁶² Ogg: *England in the Reign of Charles II*, 600–601.

⁶³ A bizalmatlanság kölcsönös volt. Lásd Holmes: *The Making of a Great Power*, 130.

⁶⁴ *Journal of the House of Commons*, vol. IX. 711.

tetlen volt.⁶⁵ Ezen csak az segíthetett volna, ha Károly törvényes gyermekének ismeri el a herceget. Monmouth anyja egy Lucy Walters nevű szép walesi nő volt, akivel Károly száműzetésének idején ismerkedett meg Hágában. Károly örömmel vállalta az apaságot, bár, ahogy Macaulay a tőle megszokott remek stílusban írja, „a hölgynek számos csodálója akadt, és senkihez sem akart kegyetlen lenni”.⁶⁶ Jakab mindig is hangoztatta, hogy Monmouth nem Károly fia. Lucy Waltersről így írt: „...a királlyal való együttlétét követően olyan hamar teherbe esett, és olyan korán jött a szülés, hogy a világ okkal kételkedhetett abban, kinek a gyermekét is hozta a világra.”⁶⁷ Jakab szerint egy Robert Sidney nevű úrét, akire a jóképű James Croft (így nevezték el a későbbi Monmouth herceget) nagyon hasonlított. Már az 1660-as évek elején elterjedt egy pletyka, amibe később Shaftesbury és hívei belekapaszkodhattak. 1662. október 27-én Pepys azt írta a naplójába: „...micsoda széthúzás van az udvarban; mi több, azt suttogják, a fiatal Crofts a király törvényes fia, mivel az anyját feleségül vette. Csak az Isten tudja, ebből mi igaz.”⁶⁸ A pletyka szerint a házasságlevél egy titkos fekete doboz alján lapult. Károly mindezt tagadta, és a titkos tanácsnak többször is írásba adta, hogy Katalin királynén kívül senkihez sem fűzi házasság.

II. Károly nem járulhatott hozzá testvére kizárásához. A korlátozásokat is csak taktikai okokból, kompromisszumkészsége demonstrálása érdekében ajánlgatta a parlamentnek. Az alsóházban azt szinte senki sem támogatta. A *whigek* többet akartak annál, a *toryk* pedig hallani sem akartak róla. A korlátozás nem volt reális alternatíva.⁶⁹ Károly sok mindent kész volt feladni, de két dolgot biztosan nem: a királyságot, amely szent volt számára, és a családját, amelyhez mindig ragaszkodott. Jakabbal sok vitája volt. Örültnek tartotta az öccsét, amiért nyíltan vállalta vallási meggyőződését, neki is rengeteg nehézséget okozva ezzel. Volt viszont Jakabnak egy tulajdonsága, amely közelebb vitte bátyjához: ha vallási téren nem is, minden más kérdésben engedelmesen követte testvére, a király utasításait,⁷⁰ mint ahogyan később, uralkodóként ő is vak engedelmisséget követelt meg alattvalóitól. Monmouthból ez a fajta fegyelem hiányzott. II. Károly ezenkívül úgy látta, ha hozzájárul a kizáráshoz, azzal olyan folyamat indulhat el, amely a monarchia végét jelentheti. Ebben nem volt nézetkülönbség a testvérek között. Jakab a kizárási válság kezdetekor ezt írta unokaöccsének és vejének, Orániai Vilmosnak: „...remegve gondolok arra, mi fog történni. Ha Ófelsége és a lordok háza ragaszkodik hozzám, nagy zavargások, netán lázadás is várható; ha Ófelsége és ugyanők beleegyeznek abba, amit az alsóház tervez ellenem, Ófelségét jelentéktelenebbnek kell majd tekintenem, mint a velencei dózsét, a monarchia és a családunk pedig teljesen tönkremegy.”⁷¹

II. Károly 1681. március 28-án feloszlatta a parlamentet, hiszen megegyezésre semmi esély sem volt. Lázadástól annak ellenére sem kellett tartani, hogy Shaftesbury hívei is felfegyverkezve érkeztek Oxfordba. A *whigek* persze nem tudhatták, hogy ezzel a kizárási kampánynak vége, és II. Károly uralkodása alatt több lehetőségük már nem is lesz. Mindkét fél

⁶⁵ Prall: *The Bloodless Revolution*, 70.

⁶⁶ Macaulay: *The History of England*, 195.

⁶⁷ *The Life of James II, Collected out of Memoirs Writ of His Own Hand*. Ed. by James Stanier Clarke. London, 1816. vol. I. 492.

⁶⁸ *Diary and Correspondence of Samuel Pepys*. Szerk.: Richard Braybrooke. New York, 1825. vol. I. 340.

⁶⁹ Prall: *The Bloodless Revolution*, 67.

⁷⁰ Hutton: *Charles the Second*, 403.

⁷¹ Dalrymple, Sir John: *Memoirs of Great Britain and Ireland*. Edinburgh, 1771–1788. vol. II. 218.

elment addig, ameddig csak el lehetett menni. Az ellenzék úgy kalkulált, hogy a király inkább meghátrál, mint hogy megkockáztassa egy polgárháború lehetőségét. Károly is arra számíthatott, hogy a *whigek* kompromisszumot kötnek, vagy beletörődnek a vereségbe, de nem akarnak vérontást. Hazardírozni nem lett volna értelme. Jakab középkorú volt (negyvennyolc éves), nem sokkal fiatalabb Károlynál, utódja a trónon pedig protestáns neveltetésű lánya, Mária. Közvetlen veszély nem állt fenn. A *whigek* részéről őrültség lett volna kockáztatni ebben a helyzetben radikális forradalmi ideológiájuk megvalósítása érdekében. Túl nagy árat ők sem akartak fizetni érte.

Ha Károly meghátrál, és a *whigek* sikerrel járnak, olyan forradalom játszódott volna le, amelynek alkotmányos következményei a dicsőséges forradalom eredményein minden bizonnyal túlmutattak volna.⁷² 1688–1689 konzervatív rendezéssel zárult, ami a *whigek* és a *toryk* kényszerű kompromisszumából adódott. 1681-ben – saját konzervatívabb tagjaikon kívül – semmi sem fogta volna vissza a *whigek* radikalizmusát.

GYÖRGY BORUS

The Popish Plot and the Exclusion Crisis in England, 1678-1681

The short period of English domestic affairs from 1678 to 1681 is of special significance to scholars dealing with the history of ideas and parties. Nevertheless, few people really know what exactly happened in England during these years and even fewer understand the long-term consequences of these events. The study explores in detail the fictitious Catholic conspiracy to assassinate Charles II and overthrow the Protestant Establishment, as well as the campaign that was launched by the Parliamentary opposition (the emerging Whig party) in the wake of the plot to exclude the Catholic James, Duke of York from the throne.

Paranoiac fear of Catholicism and French-style Catholic absolutism served as a background to the Exclusion Campaign. Between March 1679 and March 1681, no fewer than three general elections were held. The central issue of the crisis was whether the Duke of York could be allowed to succeed to the throne after the death of his brother. Was he a threat to English liberties and the Protestant religion? How serious was this danger, and what should have been done to counter it? Opinion on these questions was deeply divided, both within and outside Parliament. This is what fueled the pamphlet war of these years and strengthened the *Court* and *Country* parties, which now changed their names to *Tory* and *Whig*. The Exclusion controversy echoed many of the debates of the Civil War, but at the same time it anticipated many of the arguments which were to support the Glorious Revolution of 1688-1689 later on.

Had the Whig Exclusionists had succeeded, it is certain that a more radical revolution would have been carried out than in 1688-1689. The Whig decision to leave the constitutional arena and to appeal directly to the people, however, proved to be counterproductive. The large-scale demonstrations and 'Pope-burning' processions frightened the majority of Londoners. By 1681 public opinion had become anti-Whig and pro-Tory. It was this change in public mood that enabled James II to come to the throne without difficulty in February 1685.

⁷² Holmes: *The Making of a Great Power*, 124.